

ВІДГУК
офіційного опонента доктора економічних наук, доцента
Сардака Сергія Едуардовича
на дисертацію Мусяла Піотра Антоні
«Цивілізаційні і культурні фактори розвитку бізнесу
у рамках глобалізації світової економіки»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук
за спеціальністю 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні
відносини у спеціалізовану вчену раду К 35.051.21
Львівського національного університету імені Івана Франка
Міністерства освіти і науки України

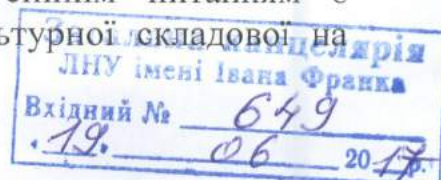
Актуальність теми дисертації

Аспекти впливу цивілізаційних та культурних чинників на економічний розвиток розглядаються в численних публікаціях з історії економіки, геоeкономіки, людського розвитку, глобальної та транснаціональної економіки, соціальної економіки, підприємництва, міжнародного бізнесу та міжнародного менеджменту (у тому числі національного, крос-культурного, порівняльного, транснаціонального, глобального тощо), у яких зазначається, що розробка механізму збалансування цивілізаційно-культурних протиріч є актуальною проблематикою світової економіки.

У XIX-XX століттях сформовано теорію цивілізацій, яка у XXI столітті динамічно розвивається і має базовим підґрунтям культуру. При цьому, концептуальне визначення характеру зв'язку між культурою та цивілізацією змінилося від категорично незалежного, до такого, що цивілізація визначається культурою. А з точки зору перманентного формування системи людської життєдіяльності, економіка (як сфера суспільних відносин, щодо раціонального виробництва, розподілу, обміну та споживання результатів людської діяльності), є залежною від загальносистемних природних, біологічних, технічних, соціальних та управлінських факторів впливу.

В умовах глобалізації (як процесу формування єдиного спільного простору), економічний розвиток у світовому вимірі визначається виходячи зі стану ресурсного середовища, світогляду, стратегічних орієнтирів та дій людства, тому роль цивілізаційних та культурних факторів є суттєвою, з часом посилюється і починає зазнавати певної трансформації у напрямі їх гомогенізації, виокремлення «позацивілізаційного» сегменту та посилення цивілізаційних конфліктів. У зв'язку з цим набувають значущості та актуальності сучасні дослідження цивілізаційних і культурних факторів розвитку бізнесу з оцінюванням їх ролі на різних управлінських рівнях.

Враховуючи, що зараз цивілізаційний підхід не є чітко уніфікованим (у назвах цивілізацій спостерігається перехрестя територіальних, релігійних, національних, соціально-політичних ознак; людські ресурси у межах цивілізацій не мають уніфікованих спільних цінностей, відрізняється їх рівень життя, стан побутових умов та виробництва; дискусійним питанням є чисельність сучасних цивілізацій) і форми впливу культурної складової на

економічний розвиток не ідентифіковані (відсутні механізми які формалізують взаємозв'язок культури та соціально-економічних систем на особистісному, мікро-, мезо-, макро- та глобальному рівнях), продовження подальших досліджень у цьому напрямі є нагальним викликом часу, як у теоретичній, так і у практичній площині.

Враховуючи обмеженість фундаментальних і прикладних розробок в українській науковій економічній літературі за даною проблематикою, дисертаційне дослідження щодо цивілізаційних і культурних факторів розвитку бізнесу у рамках глобалізації світової економіки, є питанням актуальним і дає підставу високо оцінити вибір здобувачем теми, а також мети і предмета дослідження.

Зв'язок дисертації з напрямками наукових досліджень, програмами, планами, темами

Напрацювання дисертанта були використані у відповідності до науково-дослідної тематики досліджень кафедри міжнародних економічних відносин факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка у межах тем "Екологічні чинники економічного зростання в країнах Центрально-Східної Європи" (№ ДР 0114U004246 у 2014-2016 рр.) та "Стратегії міжнародної конкурентоспроможності та конвергенції соціально-економічного розвитку ЄС" (№ ДР 0115U003956 у 2015-2017 рр.).

Достовірність і обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій

Детальне ознайомлення з дисертацією, авторефератом та публікаціями Мусяла П. А. дає підставу зробити висновок про те, що отримані наукові результати дисертанта є достовірними та обґрунтованими.

Розгляд змісту дисертації засвідчив, що в роботі використано фундаментальні принципи і комплекс загальнонаукових інструментів діалектичного методу пізнання разом із застосуванням системного підходу. Методологічною основою дослідження слугує ряд адекватних наукових методів: аналіз (історичний, системно-структурний, регресійний), синтез, дедукція, індукція, абстрагування, узагальнення, методи систематизації та класифікації, графічний, статистичний, економетричний методи. Використання вищенаведених методів дослідження засвідчує обґрунтованість основних положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Зміст дисертаційної роботи відповідає назві теми, висновки розділів містять аргументовані положення щодо наукової новизни та в основному реалізують поставлені автором завдання дослідження.

Дисертація оформлена згідно вимогам МОН України, наукові положення викладені логічно, висновки ґрунтуються на результатах власних авторських досліджень.

У першому розділі «Теоретико-методологічні принципи аналізу цивілізаційних і культурних факторів у розвитку бізнесу» розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до трактування поняття культури (с. 11-22); визначено еволюцію концепцій й оцінок цивілізаційних змін у сучасному світі

(с. 22-38), проаналізовано глобалізацію світової економіки з урахуванням культурно-цивілізаційних чинників (с. 38-64). В даній частині проведено теоретичний огляд трьох основних понять, безпосередньо пов'язаних з темою роботи, а саме: культура, цивілізація і глобалізація, які водночас відображують стани суспільного розвитку, мають між собою тісні зв'язки, взаємно переплітаючись у рамках світової економіки.

У другому розділі «Функції створення цивілізаційної і культурної системи цінностей в економічній діяльності ЄС» визначено роль і значення культурно-цивілізаційних чинників в інвестиційній стратегії підприємства (с. 66-83), досліджено формування нової культури праці в економічній системі ЄС (с. 83-116), проведено економічний аналіз держави добробуту (с. 116-126). Автором визначено особливості функціонування підприємства у сучасних економічних реаліях, зокрема: роль і значення культурно-цивілізаційних чинників в інвестиційній стратегії підприємства, формування нової культури праці в економічній системі ЄС і економічний аналіз держави добробуту, яка становить заключний етап процесу, що супроводжує виникнення і зміни сучасної національної держави в умовах глобалізації.

У третьому розділі «Розвиток бізнесу і міжнародної торгівлі у глобалізованій економіці» досліджено структурно-організаційні і культурні зміни міжнародних компаній у період глобалізації (с. 129-149), визначено особливості сучасної міжнародної торгівлі в умовах глобалізації економічного розвитку (с. 149-167), ідентифіковано вплив культурно-цивілізаційних факторів на розвиток зовнішньоторговельних відносин ЄС з країнами світу (с. 167-181). На прикладі дослідження міжнародної діяльності ТНК, окремих національних господарств та регіональних об'єднань, дисертант визначив концептуальні підходи до спрямування економічної політики (у тому числі досліджено окремі аспекти виробництва, розподілу, обміну та споживання) з урахуванням цивілізаційних і культурних факторів.

Порядок викладення матеріалу у дисертаційній роботі віддзеркалює логіку та послідовність проведеного наукового дослідження, які відображені у структурі та стилі її викладення. Отримані здобувачем результати дисертаційного дослідження, сформульовані висновки та рекомендації базуються на використанні сучасних поглядів на сутність і особливості розвитку бізнесу в умовах глобалізації, що підтверджується значною кількістю посилань на роботи провідних вчених-економістів.

В цілому, достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, викладених у дисертації підтверджується використанням статистичних даних, яким надана адекватна інтерпретація автором у роботі, а обґрунтованість визначається достатнім рівнем окреслення та узгодження мети, завдань, предмету та результатів дослідження.

Наукова новизна наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертаційній роботі

Наукова новизна отриманих результатів дає змогу вирішити теоретичні та практичні завдання щодо ідентифікації, розробки та обґрунтування форм

впливу цивілізаційних і культурних факторів на розвиток бізнесу в умовах глобалізації світової економіки.

Наукову новизну одержаних результатів засвідчують такі найбільш значущі наукові положення, що винесені на захист:

- вперше, за допомогою власної моделі на основі логістичної регресії окреслено вплив культурних чинників на вибір підприємством стратегії здійснення прямих іноземних інвестицій і доведено, що суб'єкти господарювання надають перевагу створенню нового підприємства при входженні на новий ринок зі значними культурними відмінностями (с. 75-80); а також на основі даної моделі з використанням модифікованої множинної регресії виявлено, що культурні відмінності залишаються вагомими навіть для глобальних ТНК, які вже мають великий досвід у міжнародній діяльності (с. 79-80). *Відмінності одержаних результатів від відомих раніше:* авторське моделювання доводить визначальну роль культурних факторів на розвиток міжнародного бізнесу та надає можливість ТНК виміряти міру необхідності врахування цивілізаційних відмінностей при виборі форм іноземного інвестування;

- удосконалено методичні підходи до формування інвестиційної політики підприємства з урахуванням культурно-цивілізаційних чинників (с. 73-75), зокрема, виокремлено шість принципів, які становлять підставу для створення й оцінки інвестиційної політики підприємства (с. 80-83). *Відмінності одержаних результатів від відомих раніше:* визначення науково-методичних засад соціальних аспектів інвестування та ідентифікація змін стосовно ролі людського ресурсу, які відбулися наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в умовах глобалізації світової економіки, дозволяє виокремити концептуально-принципові підходи для позитивного спрямування розвитку компаній та суспільства;

- удосконалено структурний аналіз міжнародної торгівлі в умовах глобалізації з визначенням основних перешкод на шляху подальшої лібералізації торгівлі, зокрема: перекривання членства, ефект зміщення торгівлі, ефект створення і зміщення прямих іноземних інвестицій, які призводять до посилення у світовій торгівлі регіоналізму (с. 149-163). *Відмінності одержаних результатів від відомих раніше:* дослідження структури міжнародної торгівлі разом з констатацією перешкод лібералізації торгівлі, виокремлює позитивні та негативні наслідки глобалізації та закладає підґрунтя для розробки інтеграційної політики країн і їхнього членства у міжнародних організаціях;

- удосконалено визначення ролі, специфіки та основних функцій третього сектору економіки (окрім державного та ринкового), який вводить новий вияв культури праці і включає неприбуткові організації та їхні мережі (с. 91-102); зокрема, наведено три способи вирішення проблеми маргіналізації організацій, що ґрунтуються на принципі мережі, з урахуванням досвіду України та Польщі (с. 103-116). *Відмінності одержаних результатів від відомих раніше:* розкриття потенціалу «третього сектору економіки» у площині активізації задіяння цивілізаційних та культурних факторів, надає можливість, з одного боку, формального змістового розмежування, а з іншого, синергетичного поєднання

соціальних та бізнес-інтересів, як на рівні національних господарств, так і у глобальному суспільстві;

- набув подальшого розвитку економічний аналіз моделі держави добробуту з визначенням основних тенденцій її соціальної політики (множинність суб'єктів, відновлення ролі сім'ї, взаємне творення персональної соціальної допомоги) та головних детермінантів, які характеризують модель держави добробуту на сучасному етапі (с. 116-126). *Відмінності одержаних результатів від відомих раніше:* ідентифікація теоретичних ознак і сучасних практичних характеристик «моделі держави добробуту» у XXI ст. створює науково-практичне підґрунтя для упровадження позитивістських цінностей у різнорівневі соціально-економічні системи з урахуванням відмінностей їх цивілізаційного і культурного середовища;

- набула подальшого розвитку характеристика ринку праці у постіндустріальному суспільстві в умовах глобалізації з виокремленням професійної структури та основних тенденцій даного ринку і визначенням вдалих способів вирішення проблеми безробіття (с. 83-116). *Відмінності одержаних результатів від відомих раніше:* визначення науково-методичних підвалин глобальної культури праці, на прикладі ринку праці ЄС, формує теоретико-прикладну основу концептуального спрямування національних та регіональних ринків праці до адаптації провідних надбань та запобігання негативних ефектів у сфері трудових відносин;

- набуло подальшого розвитку дослідження інституційних основ зовнішньоекономічних відносин України та Польщі (в тому числі, транскордонної та регіональної співпраці) з огляду на діяльність організацій третього сектору, на основі чого визначено основні напрямки удосконалення зовнішньоекономічних відносин між двома країнами за рахунок посилення співпраці у сфері економічного самоврядування (с. 104-106, 174-181). *Відмінності одержаних результатів від відомих раніше:* концептуалізація інституційних основ двосторонніх відносин між різноцивілізаційними країнами, надає можливість подальшого наукового пошуку механізмів узгодження зовнішньоекономічних національних політик в умовах регіональних конфліктів та глобалізаційних трендів.

Усе вищезазначене, безумовно, надає підстави позитивно оцінити рецензоване дисертаційне дослідження, в якому автором самостійно і на достатньо високому рівні досягнуто мети і оригінально вирішено поставлені завдання, а також стверджувати, що дисертаційна робота є завершеною й цілісною науковою працею, а її змістовна побудова цілковито послідовна та логічна.

Повнота відображення результатів дослідження в опублікованих працях

Матеріали дослідження Мусяла П. А. у достатній мірі висвітлені в наукових працях автора. Основні положення та результати дисертації пройшли апробацію на міжнародних науково-практичних конференціях і семінарах. За результатами проведених досліджень опубліковано 13 наукових праць: 2 колективні монографії (розділи у співавторстві), 3 статті у наукових фахових

виданнях України, 4 статті у зарубіжних виданнях, 4 інших публікації. За змістом публікації в цілому розкривають основні положення дисертації. Особистий внесок здобувача в опублікованих працях зазначений у дисертації та авторефераті. Наукові результати, які винесені на захист, одержані автором особисто. Опубліковані роботи відображають основні положення дисертації, задекларовану наукову новизну, висновки та пропозиції.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження

Теоретичне значення отриманих результатів дисертаційної роботи Мусяла П. А. полягає в тому, що в результаті проведеного дослідження отримано нові науково-обґрунтовані методологічні рішення які в сукупності дають змогу вирішити наукове завдання концептуалізації форм впливу цивілізаційних і культурних факторів на розвиток бізнесу в умовах глобалізації світової економіки. Теоретичні розробки дисертації можуть бути використані у науковому пошуку в сфері міжнародних економічних відносин та освітньому процесі.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що запропоновані розробки і вдосконалені методичні підходи дозволяють оптимізувати заходи розвитку бізнесу в умовах глобалізації світової економіки, за рахунок раціонального задіяння цивілізаційного та культурного потенціалу середовища господарювання. Практичні розробки дисертації можуть бути використаними міжнародними організаціями, органами державної влади і місцевого самоврядування та суб'єктами господарювання.

Основні рекомендації та розробки дисертації використано у навчальному процесі Львівського національного університету імені Івана Франка для викладання курсів світової економіки, економічного розвитку сучасних цивілізацій і крос-культурного менеджменту на кафедрі міжнародних економічних відносин факультету міжнародних відносин (довідка № 2391-Н від 23.05.2017 р.).

Ідентичність змісту автореферату й основних положень дисертації

За змістом дисертація та автореферат оформлені відповідно до встановлених вимог, при цьому автореферат ідентично узагальнює та відображає основні положення, викладені у дисертації.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації та автореферату

Відзначаючи в цілому достатній науковий рівень розробок здобувача та обґрунтованість одержаних результатів, необхідно зазначити наявність певних недоліків і дискусійних положень.

1. Позитивно оцінюючи якість авторського дослідження впливу культурного фактору на розвиток бізнесу в умовах глобалізації зазначимо, що дискурс щодо визначення потенціалу терміна «культура» динамічно розвивається у площині його теоретичного та прикладного задіяння у економічних відносинах (так, у XIX ст. було декілька десятків визначень терміну «культура», у першій половині XX ст. до двох сотен, а наприкінці XX

ст. рахунок пішов вже на сотні авторських визначень). Культура як категорія, в умовах глобалізації економіки, може одночасно слугувати основою економічного розвитку, критерієм його виміру та результатом. Тобто культура формує цивілізацію, є мірою цивілізації та розвиває цивілізацію. Відповідно у межах людської цивілізації та кожної локальної цивілізації виникають характерні моделі, цінності, стандарти у суспільних відносинах (у тому числі у сферах підприємництва, організації бізнесу, менеджменту, державного управління тощо), що і доцільно було б ретельно дослідити автору і викласти у п. 1.1 дисертації із застосуванням графічного матеріалу (рисуноків та/або таблиць) у відповідності до предмету дослідження.

2. Досліджуючи в дисертації цивілізаційний фактор розвитку бізнесу у рамках глобалізації світової економіки автору було б слушно ґрунтовно розглянути класичні положення теорії цивілізації з визначенням, критичним аналізом і прикладним застосуванням, згідно предмету дослідження, у сучасних реаліях ХХІ ст. розробок вчених-фундаторів: Я. Данилевського (теорія культурно-історичних типів), О. Шпенглера (теорія локальних цивілізацій), А. Тойнбі (теорія розвитку цивілізацій), П. Сорокіна (теорія соціокультурних суперсистем). А також врахувати монографії сучасних науковців, таких як: Ф. Бродель (Очерки истории), В. Є. Куриляк (Менеджмент : міжцивілізаційні і міжкультурні основи), Г. В. Осіпов, Б. М. Кузик, Ю. В. Яковець (Перспективы социокультурной динамики и партнерства цивилизаций), Ю. М. Пахомов, Ю. В. Павленко : ред. (Цивилизационная структура современного мира), С. Хантінгтон (Столкновение цивилизаций), А. С. Філіпенко (Глобальні форми економічного розвитку : історія і сучасність). При цьому у дослідженні слід було б приділити рівну увагу існуючим цивілізаціям, а не концентруватися переважно на західній цивілізації (наприклад, дослідженню ЄС приділено увагу у межах пп. 2.2 та 3.3, а інші цивілізації розглянуто поверхнево) і пропорційно подавати матеріал за окремими країнам, які є характерними представниками певних цивілізацій (наприклад, увагу Польщі та Україні приділено на с. 104-106, 143-144, 174-181, у той час, як опис інших країн у межах предмета дослідження здійснюється значно менше). Збалансоване дослідження цивілізаційного аспекту надало б можливість філігранного розгляду об'єкта дослідження як глобальних соціально-економічних процесів, що значно б сприяло якості логіки дослідження та логіки подання матеріалу.

3. У дисертації статистичний та розрахунковий матеріал подається автором у різних часових інтервалах, що призвело до спрощення формулювання отриманих результатів (табл. 1.1 – 1897-1993 рр.; рис. 1.6, 3.2 та табл. 3.2 – 1950-2010 рр.; табл. 3.3 – 2000-2010 рр.; рис. 1.4 – 2005-2014 рр.; рис. 1.5 – 2005-2015 рр.; табл. 3.4 – 2008-2014 рр.; табл. 3.1 – 2010 р.; рис. 3.1 – 2012 р.; табл. А.1, Б.1 – 2012-2014 рр.; рис. 1.2, 1.3 та табл. Д.1, Е.1 – 2014 р.; рис. 1.1 та табл. В.1 – 2015 р.; табл. 2.1-2.4 та рис. 2.1 – час взагалі не зазначений).

4. Процес глобалізації історично обумовив певну трансформацію наявних цивілізацій: розпочалась гомогенізація цивілізацій, коли традиційні відмінності характерні їм до кінця ХХ ст. почали поступово «розмиватися»; збільшується чисельність населення, яка за своїм менталітетом постає представниками інших

цивілізацій; виокремлюється частина населення, яка має «розмитий» цивілізаційний менталітет або свідомо відторгається від жодної цивілізації, формуючи «позацивілізаційний» сегмент. За економічним виміром, наприкінці другого десятиріччя XXI ст., у світовому просторі домінує західна цивілізація, піднесення якої значною мірою обумовлено поширенням у релігійній площині протестантизму, у політичній – демократизацією суспільства, формуванням моделі «плавильний котел» та регіональною інтеграцією, а у економічній – розповсюдженням лібералізму. Проте логіка розгортання історичної динаміки розвитку людства засвідчує про неминучість зміни даної ситуації шляхом тривалих цивілізаційних конфліктів. Враховуючи дані аспекти, дисертаційне дослідження було б беззаперечно більш якіснішим, якби автор здійснив би власний прогноз або скористався розробками інших дослідників і визначив майбутні тенденції щодо ролі цивілізаційних та культурних факторів для розвитку бізнесу і формування корпоративних стратегій економічної політики.

5. У дисертації спостерігається диспропорція обсягу загальних висновків, по-перше між собою (так, 1, 2, 4, 5, 7, 9 висновки набагато більші та складніші за змістовим навантаженням відносно 3, 6, 8), а по-друге порівняно з науковою новизною (наприклад, у дисертації обсяг наукової новизни займає неповні 2 сторінки зі спрощеним формулюванням, у той час як обсяг загальних висновків 6 сторінок, а у авторефераті це співвідношення складає 1 та понад 4 сторінки відповідно). Це ж зауваження стосується і обсягу висновків до першого (с. 64-65), другого (с. 126-128) та третього (с. 182-184) розділів дисертації.

6. У тексті дисертації є коректні посилання на публікації інших авторів, достатньо повно викладено зміст власних досліджень, зазначено апробацію матеріалів на наукових конференціях та у анотації наведено усі праці здобувача наукового ступеня. Однак власні публікації та апробація результатів дисертації на конференціях не наведені у списку використаних джерел (с. 191-211) і у висновках до розділів (с. 64-65, 126-128, 182-184), що місцями ускладнює сприйняття результатів авторських розробок дисертанта.

7. Визнаючи наявність факту підтвердження практичного значення отриманих результатів довідкою № 2391-Н від 23.05.2017 р. про використання теоретичних положень та практичних розробок дисертації у навчальному процесі Львівського національного університету імені Івана Франка (с. 222), зазначимо, що поширення кола упровадження результатів на підприємствах, в асоціативних структурах, органах місцевого самоврядування та державної влади країн, а також міжнародних організаціях, забезпечило б більшу популяризацію найважливіших результатів дослідження.

Водночас зазначені зауваження не є принциповими, носять дискусійний характер, в цілому не зменшують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження і можуть стати предметом обговорення та пояснення на захисті. Побажання вказують на багатоплановість досліджуваної проблематики, її складність та значущість, а також формують засади для подальших наукових розробок вченим і практикам.

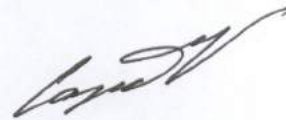
Загальний висновок по дисертації

За сукупністю якісних та формальних ознак дисертація Мусяла Піотра Антоні на тему «Цивілізаційні і культурні фактори розвитку бізнесу у рамках глобалізації світової економіки» є самостійною, цілісною, логічно завершеною науковою працею, в якій вирішено поставлені завдання, одержано нові науково обґрунтовані результати та сформульовано практичні рекомендації.

Високий рівень виконаного дослідження, наукова новизна отриманих результатів, теоретичне і практичне значення, достовірність висновків і рекомендацій, актуальність теми дають підставу стверджувати, що дисертаційна робота відповідає вимогам МОН України та чинному «Порядку присудження наукових ступенів», а її автор Мусял Піотр Антоні заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини.

Офіційний опонент:

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри економіки та
управління національним господарством
факультету міжнародної економіки
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара
Міністерства освіти і науки України

С. Е. Сардак

Підпис д.е.н., доц. С. Е. Сардака засвідчую:

Вчений секретар

Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара,
к.ф.-м.н., доц.

Т. В. Ходанен